

Analysis of the stages of historical formation of the Uzbek language

Chirchik state Pedagogikal University Faculty of Humanities Uzbek language
and literature direction 25\3-group evening 1-stage students

Bahriddinova Kumush Bunyod girl

kbunyodovna@gmail.com

Rakhimova Saida To'xtasin girl

saidarahimova753@gmail.com

Scientific supervisor: Turg'unpo'latov Diyorbek.

Annotation

This article systematically analyzes the centuries-long stages of the formation and development of the Uzbek language. The research covers the period from the most ancient Turkic inscriptions and literary monuments of the Karakhanid era to the formation of the Old Uzbek language established by Alisher Navoi and the evolution of the modern Uzbek literary language. Furthermore, the dialectal structure of the language, the influence of Arabic, Persian, and Russian languages, and the significance of linguistic reforms during the independence period are discussed.

Keywords

Uzbek language, ethnolinguistics, Orkhon-Yenisei inscriptions, Chagatai language, Alisher Navoi, Jadidism, state language, linguistic evolution, Qarluq dialect, Latin alphabet.

O'zbek tilining tarixiy shakllanish bosqichlari tahlili.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti 25/3-guruh
kechki 1-bosqich talabalari

Bahriddinova Kumush Bunyod qizi

kbunyodovna@gmail.com

Rahimova Saida To'xtasin qizi

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek tilining ko'p asrlilik shakllanish va rivojlanish bosqichlari tizimli ravishda tahlil qilingan. Tadqiqotda eng qadimgi turkiy bitiktoshlardan boshlab, qoraxoniylar davri adabiy yodgorliklari, Alisher Navoiy asos solgan eski o'zbek tili hamda hozirgi zamon o'zbek adabiy tilining takomillashuvi masalalari qamrab olingan. Shuningdek, tilning lahjaviy tarkibi, unga arab, fors va rus tillarining ko'rsatgan ta'siri hamda mustaqillik davridagi lisoniy islohotlarning ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar

O'zbek tili, etnolingvistika, O'rxun-Enasoy yodgorliklari, Chig'atoy tili, Alisher Navoiy, jadidchilik, davlat tili, lisoniy evolyutsiya, qarluq shevasi, lotin alifbosi.

Аннотация

В данной статье системно анализируются этапы многовекового формирования и развития узбекского языка. Исследование охватывает период от древнейших тюркских памятников письменности до литературного наследия эпохи Караханидов, формирования староузбекского языка, основанного Алишером Навои, и совершенствования современного узбекского литературного языка. Также рассматриваются диалектная структура языка, влияние арабского, персидского и русского языков, а также значение языковых реформ в период независимости.

Ключевые слова

Узбекский язык, этнолингвистика, Орхон-Енисейские памятники, чагатайский язык, Алишер Навои, джадидизм, государственный язык, лингвистическая эволюция, карлукский диалект, латинская графика.

Til — millatning o‘zligini, tarixiy xotirasini va madaniy merosini saqlovchi eng asosiy vositadir. O‘zbek tili turkiy tillar oilasining qarluq guruhiga mansub bo‘lib, uzoq ming yilliklar davomida shakllangan. Ushbu maqolada o‘zbek tilining eng qadimgi ildizlaridan tortib, bugungi kundagi davlat tili darajasigacha bo‘lgan murakkab evolyutsion yo‘li ko‘rib chiqiladi. O‘zbek tili qadimgi turkiy ildizlardan boshlab, o‘rta turkiy davr orqali chig‘atoy tilida yuksalib, keyinchalik xalq tiliga yaqinlashib, bugungi zamonaviy adabiy tilga aylangan. Har bir bosqich tilning boyishi va mukammallashishida muhim rol o‘ynagan. O‘zbek tilining tamal toshi qo‘yilgan davr — bu O‘rxun-Enasoy yodgorliklari davridir. VI–VIII asrlarga oid ushbu bitiktoshlar (Kultegin, To‘nyuquq yodgorliklari) shuni ko‘rsatadiki, turkiy til o‘sha davrdayoq shakllangan grammatik tizimga va boy leksikaga ega bo‘lgan. Unlilarning qat’iy ohangdoshligi (singarmonizm) va agglyutinativlik (qo‘shimcha qo‘shilish tartibi) eng yuqori nuqtada bo‘lgan. Bu davr tili keyinchalik qarluq, o‘g‘uz va qipchoq lahjalarining umumiy manbai bo‘lib xizmat qildi. "Devonu lug‘atit turk" va ilk leksikografiya XI asrda Mahmud Qoshg‘ariy tomonidan yozilgan ushbu asar o‘zbek tilining ham ajdodi bo‘lgan turkiy shevalarni tizimlashtirdi. Muallif turkiy so‘zlarni arab tili bilan qiyoslar ekan, ularning badiiy va mantiqiy qudratini ochib berdi. XI asrda Mahmud Qoshg‘ariy tomonidan yozilgan ushbu asar o‘zbek tilining ham ajdodi bo‘lgan turkiy shevalarni tizimlashtirdi. Muallif turkiy so‘zlarni arab tili bilan qiyoslar ekan, ularning badiiy va mantiqiy qudratini ochib berdi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg‘u bilig" va Ahmad Yugnakiyning "Hibatul haqoyiq" asarlari bilan tilga islomiy terminologiya, falsafiy tushunchalar va ma’naviy-axloqiy leksika kirib keldi. Bu davrda arab va fors tillarining ta’siri kuchaydi, biroq tilning turkiy asosi saqlanib qoldi. Eski o‘zbek tili va Alisher Navoiy dahosi (XIV–XIX asrlar) Chig‘atoy tili: Markaziy Osiyo "lingua franca"si Temuriylar saltanatining yuksalishi bilan adabiy til ("turkiy" yoki keyinchalik "chig‘atoy tili" deb atalgan) ulkan hududda muloqot va ijod tiliga aylandi.

"Muhokamatul lug'atayn" – Til mustaqilligi manifesti. Alisher Navoiy o'zining ilmiy-filologik asari bilan o'zbek tilining (turkiy tilning) imkoniyatlarini dunyoga namoyon etdi. U tilni quyidagi yo'nalishlarda rivojlantirdi: Sinonimlar boyligi: Bir tushunchani ifodalash uchun o'nlab so'zlar borligini ko'rsatdi. Xalq iboralari va maqollarini adabiy tilga olib kirdi. Ilm-fan va san'atga oid yangi atamalarni yasadi. O'zbek tilining lahjaviy tarkibi va genetik xususiyatlari. O'zbek tili boshqa turkiy tillardan farqli o'laroq, juda boy shevalar majmuasiga ega: Qarluq shevasi (shahar shevalari): Toshkent, Farg'ona, Andijon. Qipchoq shevasi: O'g'uz shevasi: Xorazm hududi tili. Bu uchta yirik guruhning birlashishi o'zbek tilining ekspressiv imkoniyatlarini mislsiz darajada kengaytirdi. O'zbek tilining shakllanishi faqatgina davrlarga bo'linish bilan cheklanib qolmaydi. Bu jarayonning ortida tilning ichki qurilishi (grammatikasi), boshqa tillar bilan aloqasi va milliy o'zlikni anglash kabi murakkab omillar yotadi. Singarmonizm masalasi: Qadimgi turkiy tilda unlilarning bir-biriga moslashishi (singarmonizm) kuchli bo'lgan. Ammo hozirgi adabiy o'zbek tilida (qarluq lahjasi ta'sirida) bu hodisa deyarli yo'qolgan, vaholanki qipchoq lahjalarida u hali ham saqlanib qolgan. O'g'uz ta'siri: Xorazm shevalari orqali tilimizga o'g'uz elementlari (masalan, "kelayotibdi" o'rniga "kelajok" kabi shakllar) singib ketgan.

Arab va Fors Tillarining "Sintaktik" Ta'siri

Faqatgina so'z qabul qilish emas, balki tilning qurilishida ham o'zgarishlar bo'lgan: Bog'lovchilar: "Va", "lekin", "chunki", "agar" kabi bog'lovchilar fors tili ta'sirida kirib kelgan. Bu o'z navbatida gaplarning murakkab tuzilishini (ergashgan qo'shma gaplarni) rivojlantirgan.

Ilmiy terminologiya: O'rta asrlarda ilm-fan tili arabcha bo'lgani sababli, matematika, falakiyot va tibbiyotga oid tushunchalar tilimizning intellektual qatlamini shakllantirgan. Jadidchilik va milliy uyg'onish (XIX oxiri – XX asr boshi) Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy va Cho'lpon kabi jadidlar o'zbek tilini og'ir forsiy va arabiy

qoliplardan tozalash, xalqqa yaqinlashtirish harakatini boshladilar. Imlo islohoti: Eskirgan uslublardan voz kechilib, tushunarli va ravon "xalqchil adabiy til" tushunchasi shakllandi. Matbuot tili: Gazeta va jurnallar orqali ijtimoiy-siyosiy terminologiya rivojlandi. Sho‘ro davri va mustaqillik yillari. Alifbo almashinuvlari va uning oqibatlarini. 1929-yilgacha: Arab alifbosi. 1929–1940-yillar: Lotin alifbosi 1940–1993-yillar: Kirill alifbosi. 1993-yildan: Yangi lotin alifbosi. Davlat tili maqomi. 1989-yil 21-oktabrda "Davlat tili haqida"gi qonunining qabul qilinishi o‘zbek tilining huquqiy va ijtimoiy mavqeini tikladi. Bugungi kunda o‘zbek tili nafaqat muloqot tili, balki zamonaviy AKT, diplomatiya va yuqori texnologiyalar tili sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1.A.Matniyazarov B.Yusufov

2.A.N. Kononov. "Grammatika starouzbekskogo yazika".

3. G‘. Abdurahmonov, Sh. Shukurov. "O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi".

Iqtibos 1. [54-55-betlar]

Iqtibos 4.[16-17-betlar]